

Z. ZINKEVIČIUS

DĖL RYTŲ AUKŠTAIČIŲ PATARMIŲ ISTORIJOS

Žinoma, kad rytų aukštaičių tarmės plote tolokai į šiaurės vakarus nuo uteniškių¹, anapus anykštėnų ir kupiškėnų, yra Vabalninko šnekta², kuri šiaip gana artima uteniškiams, pvz., *žalā.* 'žolė', *rāša* 'rašo', *šā.ku* 'šaka' (ar net *ža.lā.*, *rā.ša.*, *šā.ku.*). Matyt, tai senovinės vienalytės tarmės tęsinys, atskirtas vėliau susiformavusių anykštėnų bei kupiškėnų patarmių. Tačiau ši šnekta dabar turi jau ir svarbiausias šiaurinių panevėžiškių ypatybes, pvz., *šāk'* 'šaka', *kā.r's* 'karas', *kē.l's* 'kelias', *sakē.* 'sakai'³.

Šiuo metu paaiškėjo, kad esama dar ir kito tos kadaise buvusios vienalytės tarmės reliкто – pietvakariuose, tarp Kavársko ir Vidiškių, dešiniajame Šventosios krante. Tai nedidelė, iki šiol dialektologų nepastebėta šnekta, į kurią šio straipsnio autoriaus dėmesį atkreipė iš jos ploto kilęs Bronius Kiškis (gimęs ir augęs Gilūčių kaime).

Pasirodo, panevėžiškių skiriamoji izofona (trumpųjų balsių suplakimas į vieną galūnę) ties Kavársku nutolsta vakarų link nuo Šventosios upės, prie kurios vėl priartėja tik prie Vidiškių. Anykštėnų skiriamoji izofona („rotininkavimas“) visą laiką eina pagal Šventosios upę, o vietomis, atrodo, netgi persimeta kiek į rytus nuo jos (to ištirti nebuvo progos). Tuo būdu tarp abiejų izofonų susidaro pleišto pavidalo iš šiaurės į pietus apie 10–15 km nusitęsęs plotas, kurio diametras plačiausioje vietoje siekia iki 8 km. Šiame plote (Gilūčiai, Domeikiai, Mariniškiai, Pakėnai, Sabūliai, Strazdiškiai, Pastrazdė ir kiti kaimai) kalbama panašiai kaip uteniškių tarmėje.

Nuo pietinių panevėžiškių čia riba griežta ir aiškiai skiriama. Tai matyti kad ir iš šių pavyzdžių (pirmieji poros nariai šios šnektos, antrieji – iš kaimų, esančių į vakarus, taigi pietinių panevėžiškių): *aīna/aīno* 'eina', *šakà/šakò* 'šaka', *vīlkas/vīkòs* 'vilkas', *ažī's/ožī's* 'ožys', *padē'lis/podē'lis* 'puodelis', *tēvė'lis/tivė'lis* 'tėvelis', *gerāi./gerē.* 'gerai', *arklī./arklė.* 'arkliai', *ajū^u/ajō.* 'ėjau'.

¹ Terminai pagal naująjį tarmių skirstymą, žr. Girdenis A., Zinkevičius Z. Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos. – Kalbotyra, 1966, t. 14, p. 139–147.

² Žr. Žemėlapi knygoje: Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos dialektologija. – V., 1978, p. 50.

³ Zinkevičius Z. Min. veik., p. 75.

B. Kiškio teigimu, iš pietinių panevėžiškių ploto atitekėjusios į šnektos kaimus moterys nesugebančios išmokyti vietinės kalbos, tačiau neturinčios įtakos savo vaikų kalbai.

Iš panevėžiškiamis būdingų ypatybių dabar šnektoje daugiausia pastebėta tik a. pl. f. galūnes *-as, -ias* verčiant į *-us, -is* (*-us, -is?*), pvz.: *žemūs* 'žemas', *laūmis* 'laumes'. Pasakoma kartais dar ir *kláusi* 'klausia', *vaiki* 'vaikel!', net *džáũgiš* 'džiaugiasi', *pũ.sin* 'pusėn', *miškuñ* 'miškan' (ill. sg.), bet daugiausia sporadiškai.

Kadangi mums rūpimos šnektos ilgieji balsiai nekirčiuotuose skiemenyse yra sutrumpinti, ji primena širvintiškius. Tai matyti, be kita ko, ir iš nekirčiuotų (resp. tvirtagalėse galūnėse esančių) dvibalsių *au, ai, ei* tarimo, pvz., *duųgáuse* 'daugiausia', *gaidĩ's* (beveik *gbidĩ's*) 'gaidys', *róviš* (beveik *róvi.*) 'rovei'.

Reikia manyti, kad šią šnektą, kaip ir Vabalninko apylinkes, nuo „uteniškių“ masyvo atskyrė „rotininkavimo“ izoglosa (*nš.mas* 'namas', *kš.rve.* 'karvė'...), sukelta greičiausiai iš vakarų ar pietvakarių slinkusios **a* siaurinio bangos susidūrimo su kirčiuoto trumpojo *a* ilgėjimu⁴. Iš vakarų pusės šią šnektą ilgainiui galėjo kiek sumažinti trumpųjų balsių galūnėse suplakimo izofona (panevėžiškių skiriamoji ypatybė), kuri greičiausiai yra vėlesnė⁵. Kaip rodo pateikti pavyzdžiai, jos apraiškų šnektoje sporadiškai jau pasitaiko⁶.

⁴ Zinkevičius Z. Smulkmena X. — Baltistica, 1975, t. 11(1), p. 81–82.

⁵ Plg. Zinkevičius Z. Smulkmena VI ir XXI. — Baltistica, 1974, t. 10(2), p. 148 ir 1976, t. 12(1), p. 38.

⁶ Naudojuosi proga pareikšti nuoširdžią padėką B. Kiškiui, kurio pateiktais duomenimis čia daugiausia remtasi.